

ПОЛТАВЕЦЬ АНАТОЛІЙ ФЕДОРОВИЧ КОВШАР — ВІДОМИЙ ОРНІТОЛОГ КАЗАХСТАНУ

Закалюжний В.М.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Народився Анатолій Федорович Ковшар 17 березня 1937 року в місті Полтава в родині службовця. Його батьки Ковшар Федір Федорович (1905-1963) та Ганна Іванівна (1909-1993) родом із села Плоске, Решетилівського району, Полтавської області. Батько в юності був активним комсомольцем, а потім — комуністом, здобув середню юридичну освіту в місті Харкові і більшу частину життя пропрацював народним суддею. Мати здобула освіту всього 2 класи сільської школи (потрібно було нянчити молодших братів та сестер). Подальше життя присвятила вихованню 4-х дітей.[1]

Середню освіту А. Ковшар здобув навчаючись в Полтавській середній школі №10. В шкільні роки він цікавився вивченням біологічних наук і особливо тварин. В 1954 році Анатолій Ковшар вступає на біологічний факультет Харківського національного університету імені В. Каразіна. У 1959 році з відзнакою закінчує університет за спеціальністю «зоологія» і отримує призначення на посаду наукового співробітника заповідника Аксу-Джабагли, маючи досвід двох орнітологічних експедицій під керівництвом професора І.Б. Волчанецького у гірський Крим (1957р.) і на Західний Кавказ (1958р.).

У заповіднику пропрацював на посаді старшого наукового співробітника і заступника директора з наукової частини до січня 1967 року. Основний результат роботи тут — монографія "Птахи Таласького Алатау" (1966 р.), яка захищена, як кандидатська дисертація 28 вересня 1967 року в Інституті зоології НАН Казахстану в місті Алма-Ата. В дисертації зібрані найбільш цікаві матеріали з біології розмноження маловивчених гірських видів горобиних птахів, в тому числі вперше в світі знайдено гніздо червонокрилого чечевичника з кладкою, вперше в СРСР — кладка гімалайської синиці [1,2].

З січня 1967 по 2014 роки Анатолій Федорович працює в Інституті зоології Казахстану, де понад 30 років керує лабораторією (1980-1995 рр. — охорони диких тварин, з 1995 року — орнітології). У перші роки (1967-1970 рр.) він разом з В. Ф. Бородихінін, Е. І. Гавриловим і Е. Ф. Родіоновим брав участь у створенні першого в Казахстані орнітологічного стаціонару з вивчення міграцій птахів на Чокпакському перевалі, в розробці та апробації методик обліку мігрантів, які в подальшому стали загальноновизнаними у всьому середньоазіатсько-західносибірському регіоні. У 1967 році разом з Е. І. Гавриловим у високогір'ї Заїлійського Алатау знайдено перше у світі гніздо червоного в'юрка з кладкою (Гаврилов, Ковшар, 1967, 1968).

Десять років (1971-1980) присвячені дослідженню адаптації птахів

до умов високогір'я Північного Тянь-Шаню. За матеріалами, зібраними у цей період, написані дві монографії "Співочі птахи в субвисокогір'я Тянь-Шаню" та "Особливості розмноження птахів у субвисокогір'ї". На основі матеріалів цих монографій А.Ф. Ковшарем у 1980 році захищена докторська дисертація на тему "Репродуктивні цикли птахів в субвисокогір'ї Тянь-Шаню" (захист відбувся у Московському державному університеті імені М. В.Ломоносова). У цій роботі за допомогою кольорового індивідуального мічення дорослих птахів і пташенят вдалося довести наявність феномену поліциклічного розмноження птахів в суворих кліматичних умовах субвисокогір'я і розкрити головні механізми цього явища, зокрема, накладання часу сусідніх фаз репродуктивного циклу. Одночасно підтверджено наявність гіпсоморфного ефекту в розмноженні комахоїдних горобиних птахів у горах, що проявився в зменшенні їх потенційної плодючості із збільшенням абсолютної висоти [2].

Як фауніст і еколог Анатолій Федорович Ковшар остаточно сформувався в період роботи над 3, 4 і 5 томами колективної монографії «Птахи Казахстану» (1967-1974), за яку в числі інших авторів (і як редактор двох останніх томів) удостоєний Державної премії Казахстану за 1978 рік. Еколого-фауністичний напрям в орнітології Анатолій Федорович розвиває і в наступні роки, паралельно з основною, природоохоронною тематикою. Так, у 80-90 роки разом із співробітниками очолюваної ним лабораторії охорони диких тварин він обстежив ряд маловивчених в орнітологічному відношенні районів Казахстану: пустелю Бетпак-Дала, Південне Прибалхашья, Алаккольську і Зайсанську западини, степове правобережжя Іртиша в Павлодарській області, здійснив поїздки по Устюрту і Мангишлаку, пісках Кизилкум. Більша частина результатів цих спостережень опублікована в фауністичних статтях і нарисах біології таких маловивчених видів як серподзьоб, саксаульна сойка, пустельна славка.

Перейшовши на рубежі 70-80-х років ХХ століття на природоохоронну тематику, Анатолій Федорович брав активну участь в розробці та прийнятті першого Закону Казахської РСР про охорону тваринного світу (1981), він один з авторів всіх трьох випусків Червоної книги Казахстану (1978, 1991, 1996), заступник головного редактора перших двох видань і головний редактор останнього видання.

Очолюючи в 1980-1995 роках наукові дослідження лабораторії охорони диких тварин в області вивчення та охорони рідкісних і перебуваючих під загрозою зникнення хребетних тварин, А. Ф. Ковшар сконцентрував зусилля невеликого (всього 10 фахівців) колективу на з'ясуванні поширення і чисельності таких видів як джейран, джек, стрепет, кучерявий і рожевий пелікан, балобан, чорночеревий рябок, журавель-красавка, серподзьоб, орлан-білохвіст, фламінго, султанка, саксаульна сойка, сірий варан, строката круглоголовка. В експедиційних дослідженнях, в яких Анатолій Федорович брав безпосередню участь, був широко застосований метод аеровізуальних обліків, використаний для ряду рідкісних тварин вперше — наприклад, облік серподзьоба з гелікоптера у високогір'ї Тянь-Шаню [2].

Результатом десятилітніх (1981-1990) досліджень лабораторії стало отримання більшої інформації про стан популяцій рідкісних видів хребетних тварин Казахстану, опублікованій у двох збірниках "Рідкісні тварини Казахстану" (1986) і "Рідкісні птахи і звірі Казахстану" (1991), колективної монографії "Рідкісні тварини пустель" (1990). Укладачем, редактором і одним з авторів цих книг був А. Ф. Ковшар. Одночасно ним було організовано

ще одне оригінальне колективне дослідження хребетних в міських умовах, яке завершилось публікацією колективного зведення "Хребетні тварини Алма-Ати" (1988).

Птахи Тянь-Шаню завжди залишалися найбільш привабливим об'єктом досліджень, і через 15 років після початку робіт в пустелі, Анатолій Федорович знову повертається до гірської авіфауни: у 1994 році у складі казахсько-китайської експедиції відвідує Східний Тянь-Шань, а в 1998-2000 роках у складі киргизько-німецької зоологічної експедиції обстежує Західний, Внутрішній, Центральний Тянь-Шань і Алайську долину (у 2001-2002 рр. — Тарбагатай і Джунгарський Алатау).

Всі ці роки паралельно з основною роботою А. Ф. Ковшар займався питаннями заповідної справи: в 70-х роках він обіймає посаду голови секції охорони наземних тварин і секції охороняючих територій Центральної Ради Казахського товариства охорони природи, у 1979-1992 роках — заступник голови комісії "Наукові основи заповідної справи в Казахстані" при Президії Академії наук Казахстану; разом з головою комісії академіком Б. А. Биковим складає і редагує колективну монографію "Заповідна справа в Казахстані" (1982), за завданням Президії Академії наук Казахстану керує експедицією по обстеженню території для майбутнього Бетпак-Далинського заповідника (1983-1984). Будучи заступником голови Наукової Ради по заповідниках при Казголовполюванні, А. Ф. Ковшар організовує видання серії наукових праць заповідників, у тому числі — орнітологічної збірки «Біологія птахів Наурзумського заповідника» (1980) і двох орнітологічних монографій — «Птахи Кургальджинського заповідника» (1985) і «Птахи Маркакольської ущелини» (1989), будучи відповідальним редактором цих видань.

Паралельно з науковою діяльністю Анатолій Федорович займається і викладацькою діяльністю. З 1964 року він регулярно керував польовою практикою студентів — зоологів різних університетів; з 1976 по 1992 рік читав спецкурс "Орнітологія" на кафедрі зоології Казахського державного університету, а в 1985 році видав методичний посібник "Польова практика з зоології хребетних. Птахи" — спеціально для студентів цього університету. Він автор низки науково-популярних книг, адресованих переважно вчителям і школярам: "Співочі птахи" (1983), "Заповідник Аксу-Джабаглі" (спільно з А. А. Іващенко, 1982), "Поговоримо про птахів" (1984), "Світ птахів Казахстану" (1988), "Школяреві — про Червону книгу" (1987), "Заповідники Казахстану" (1989).

Всього станом на 2014 рік Анатолій Федорович опублікував понад 450 наукових і науково-популярних робіт, які завершила бібліографічне зведення «Птахи Казахстану і суміжних територій» (2000). Основні публікації: Птахи Таласского Алатау. Алма-Ата, 1966. 437 с.; Нариси у зведенні «Птахи Казахстану» (т. 3, 4, 5; 1970, 1972, 1974); Індивідуальне кольорове мічення як перспективний метод вивчення біології птахів // Міграції птахів в Азії. Алма-Ата, 1976. С. 227-232; Полицикличность размножения птахів в умовах субвысокогорья Тянь-Шаню//Зоол. журнал, 1977, № 7. С. 1071-1076; Співочі птахи в субвысокогорье Тянь-Шаню (нариси річної життя фонових видів). Алма-Ата, 1979, 194 с.; Особливості розмноження птахів у субвысокогорье (на матеріалі Passeriformes в Тянь-Шані). Алма-Ата, 1981. 259 с.; Про біології серпоклюва (*Ibidorhyncha struthersii* Vig) // Бюлл. МОИП, відд. біол. 1980, вип. 5. С. 25-33; Журавлі (сірий і красавка) в Казахстані та Середній Азії // Журавлі в СРСР. Л., 1982. С. 111-131; Домінанти авифаунистического населення пустель Казахстану // Мат-ли

10-й Всесоюзн. орнітол. конфер. Ч. 1. Мінськ, 1991. С. 85-86; Авифауна Казахстану в умовах антропогенного перетворення ландшафтів // Зоол. дослідж. у Казахстані. Алма-Ата, 1993. С. 113-143; Орнітологічні комплекси пустелі Бетпак-Дала // Selevinia, 1993, т. 1. № 1. С. 37-49.

З 1959 по 2001 рік він учасник усіх (починаючи з другої) всесоюзних орнітологічних конференцій, а також XVIII (Москва, 1982) та XXII (Дурбан, Південна Африка, 1998) Міжнародних орнітологічних конгресів. На відкритті, що відбулося в Казані в січні 2001 р. Міжнародної конференції «Актуальні проблеми вивчення та охорони птахів Східної Європи і Північної Азії», яка відродила традицію проведення колишніх всесоюзних конференцій, А. Ф. Ковшар за дорученням Оргкомітету робить пленарну доповідь «Орнітологія Середньої Азії і Казахстану на рубежі третього тисячоліття». Анатолій Федорович — один з укладачів і редакторів "Національної стратегії та плану дій по збереженню біологічного різноманіття Республіки Казахстан" (1999), він засновник і головний редактор єдиного в Казахстані зоологічного журналу "Selevinia", який видається з 1993 року.

З початку 90-х років А. Ф. Ковшар активно включається в роботу по створенню запланованої академіком АН Туркменістану А. К. Рустамовим 4-томного фауністичного зведення «Птахи Середньої Азії», протягом двох років організовує роботу авторського колективу, редагує тексти нарисів першого тома; потім протягом 8 років робить спроби видати цей том в Алма-Аті. Пошуки коштів на це видання ведуться до цих пір. У 2000 році Анатолій Федорович виступив ініціатором створення громадської організації «Союз охорони птахів Казахстану» за зразком аналогічних структур в Російській Федерації і в Україні. У березні 2002 року Союз охорони птахів Казахстану зареєстрований в органах юстиції. Першим кроком нової організації стало укладання угоди про співпрацю з Товариством любителів птахів «Ремез» — для проведення спільних робіт по визначенню та вивченню ключових орнітологічних територій Казахстану. Досягнута попередня домовленість про підтримку цих досліджень західноазійським регіональним відділенням BirdLife International та Німецьким товариством охорони природи (NABU) [2].

Література

1. Зажиттєве спілкування(анкетування).
2. "Орнітологи Казахстана и Средней Азии: XX век": г. Алма-Ата. -2012.

ОЦІНКА ВПЛИВУ ТЕХНОГЕННИХ НАВАНТАЖЕНЬ НА ФОРМУВАННЯ УГРУПОВАНЬ МОЛОДІ РИБ Р. САМАРА

*Каптела О.В.
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

Сучасний стан і динаміка розвитку екологічної ситуації на території Дніпропетровської області — критичний. На стабілізацію ситуації спрямована «Програма охорони навколишнього природного середовища Дніпропетровської області на 2005-2015 рр.», прийнята рішенням Обласної ради від 24.12.2004 р. № 495-XXIV/IV. У програмі визначено, що ДНУ — базова установа для виконання наукових розробок, яка має всесвітньо визнаний досвід виконання природоохоронних заходів.